

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗВ'ЯЗОК ЕТНОСУ Й ЛАНДШАФТУ: АРХЕОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ПРОБЛЕМИ

У статті розглядаються основні підходи до визначення зв'язку археологічних культур первісної доби з певним типом ландшафту. На підставі короткого аналізу історіографії даної проблеми пропонується механізм інтерпретації археологічних культур мезолітичної доби як матеріальних проявів життєдіяльності окремих етносів та обґрунтовується теза про те, що культура етносу у даному контексті може розглядатися як специфічна форма освоєння конкретного ландшафту, у якому відбувається життєдіяльність її носіїв.

Ключові слова: *етнос, археологічна культура, мезоліт, степова зона України*

Археологія, яка вивчає викопні культури на підставі матеріальних решток життєдіяльності їх носіїв, досить часто стикається з проблемою інтерпретації специфіки етнічних процесів первісної доби. Протягом останніх років свою перспективність дедалі частіше демонструє екологічний підхід до розв'язання цього питання. Даний підхід ґрунтується на розумінні культури як сукупності засобів, якими інституціалізуються різноманітні види людської діяльності [1]. Система життєдіяльності первісного населення, у свою чергу, має специфічне адаптивне спрямування, що неодноразово було продемонстровано автором даної статті у ході аналізу пристосування мисливців та збирачів до глобальних змін клімату у Північно-Західному Причорномор'ї на рубежі плейстоцену та голоцену. Відтак, культура окремої групи населення цілком може розглядатися як специфічна форма адаптації певної спільноти до свого специфічного життєвого простору. У такому контексті етнічна культура постає як одна зі своєрідних форм прояву особливостей пристосування носіїв певної культурної традиції до умов природного середовища, у якому вони проживають. Археологічно ці явища простежуються за генезою,

розвитком та розпадом локальних осередків, які у вітчизняній традиції за звичай ідентифікуються як археологічні культури.

Проблема встановлення зв'язку між археологічною культурою та ландшафтом протягом другої половини ХХ століття ставала предметом уваги більшості дослідників, які зверталися до теорії археологічної культури. Вже у 40-х рр. ХХ ст. М. Є. Фосс дійшла висновку про те, що «археологічна культура є результатом територіального відокремлення племен», поставивши у такий спосіб номенклатуру знярядь праці у певну залежність від природно-ландшафтного середовища, але не розглядаючи її як специфічну етнічну ознаку [8]

Варто зауважити, що її концепція не знайшла підтримки серед більшості археологів того часу. Так, М. Ю. Брайчевський, загалом визнаючи роль природно-географічного чинника у розвитку археологічної культури, оцінював її як другорядну [4]. Втім, вже у середини 1960-х років О. Л. Монгайт писав, що «вивчення археологічних культур дозволить охарактеризувати взаємини з оточуючим середовищем» [5, с. 56]. Наприкінці ХХ сторіччя у прихильників концепту «археологічна культура» практично не залишалося сумнівів у тому, що територіальність слід вважати однією з фундаментальних характеристик археологічних культур первісної доби.

Всебічний аналіз ролі палеогеографічного середовища у генезі та розвитку археологічної культури міститься у ряді робіт С. С. Березанської. На підставі комплексного вивчення східно-тшинецької культури епохи бронзи вона переконливо довела, що своєрідність природно-ландшафтних умов впливає на утворення та стабільність культурних традицій, визначає своєрідність масових археологічних матеріалів та позначається у багатьох особливостях виробничого інвентарю [3, с.126,135].

Згодом ідея про те, що природно-географічні умови слід розглядати як чинник утворення подібностей та відмінностей кременевих індустрій, а зняряддя праці варто інтерпретувати як показник зональних розбіжностей, поширюється й у польській первісній археології [9]. Одним з найбільш послідовних прихильників екологічного підходу до інтерпретації археологічних культур по праву слід вважати Н. О. Ричкова, який зробив цілком

вдалу, як на наш погляд, спробу співвіднести ареали археологічних культур та типів пам'яток з певним типом ландшафту [6]. Загалом поділяючи його підхід до проблеми співвідношення етносу й ландшафту у первісну добу, звернемо увагу на ряд моментів, які залишилися поза увагою дослідника. Передусім це стосується уточнення динаміки палеоландшафтного середовища у часі, тобто врахування того, якими були клімат, фауна, флора, рельєф та ґрунти саме тоді, коли там жила певна група населення. Крім того, не до кінця чітко з'ясований статус численних контактних зон, де пам'ятки різних археологічних культур розташовані мозаїчно та у безпосередній близькості одна від одної, та принципи атрибуції окремих археологічних пам'яток, чия культурна належність залишається дискусійною.

Плідною уявляється точка зору В. І. Беляєвою, яка, на наш погляд, найточніше відображає ситуацію, що складається в умовах глобальних змін клімату на рубежі плейстоцену та голоцену. На думку цієї дослідниці, культурна традиція зазнає впливу природно-адаптивних чинників, до яких вона відносить природно-ландшафту ситуацію, сезонність використання стоянок, зв'язок з джерелом крем'яної сировини та цільове призначення поселення. На матеріалах серії пізньопалеолітичних пам'яток басейну Дону та Десни вона переконливо демонструє, що розбіжності цих параметрів впливають у тому числі й на типологію основних груп знарядь праці [2].

Ще один вимір досліджень зв'язку етносу та ландшафту був визначений у результаті аналізу способів освоєння групами мезолітичних мисливців та збирачів жилого простору степової зони України [7]. Так, з одного боку, у способі господарсько-культурної адаптації усіх без винятку мешканців степової зони наявні спільні базові риси (загальне зниження густоти населення на одиницю площі, розпад великих громад попереднього часу, зменшення кількості мешканців окремих поселень тощо). Водночас при більш детальному розгляді систем життєдіяльності носіїв окремих культурних традицій цього регіону достатньо наочно проявляється специфіка їхнього способу адаптації до умов їхнього конкретного жилого простору. Для рубежу плейстоцену та голоцену можна визначили принаймні три основних варіанти такої системи

приспосовування: відхід частини населення з метою зменшення тиску на кормову територію (анетівська культура), освоєння нових територій слідом за міграцією основного промислового виду (білоліська культура) та трансформація культурної традиції з метою інтенсифікації господарської діяльності (царинсько-рогалицька спільність). Більш детальний аналіз даних культурних традицій дозволяє припустити наявність досить тісного зв'язку їх носіїв з жилим простором, що характеризується певними екологічними параметрами. Це, у свою чергу, відбивається у специфічних рисах системи розселення представників окремих археологічних культур, у специфіці організації їхнього жилого простору та у особливостях функціонального складу кременевого інвентарю.

Схожа ситуація простежується й у пізньому мезоліті. Специфіка господарсько-культурної адаптації мешканців Північного Причорномор'я на рівні природно-ландшафтної зони визначалася своєрідним поєднанням ознак кризових явищ зі свідченнями, що вказують на тенденцію до стабілізації способу життя. Так, загальне зростання густоти населення, поява нових типів археологічних пам'яток (базових таборів та могильників), збільшення тривалості проживання на поселенні у порівнянні з попереднім періодом свідчать про загальне покращення екологічної ситуації.

З іншого боку, абсолютне кількісне переважання серед пам'яток даного часу короткотермінових місцезнаходжень, освоєння вододілів й долин невеликих річок й байраків, утворення «кущів» пам'яток, що склалися з базового поселення та групи одно культурних короткотермінових місцезнаходжень, певна регламентація у зв'язку з цим кормових територій та промислових ресурсів, а також інтенсивний пошук нових джерел життєзабезпечення (рибальство, інтенсивне збиральництво, початок доместикації тура) вказують на збереження кризового стану.

Якщо розглянути системи життєзабезпечення на рівні окремих культурних традицій, ситуація дещо ускладнюється. У випадку, коли йдеться про еволюцію культури попереднього часу (гребениківська культурна традиція), загалом зберігається й

адаптивна специфіка носіїв даної культурної традиції (геометрична лінія розвитку кременевої індустрії, індивідуальний промисел невеликих нестатних тварин). Якщо ж нове культурне явище утворюється у результаті синтезу традицій попереднього часу (кукрекська культурна спільність, донецька культура), господарська адаптація її представників також матиме синтетичний характер й демонструватиме широку варіабельність, яка дозволить уникнути суттєвих змін кременевого інвентарю.

Таким чином, протягом мезоліту на території степової зони сучасної України досить чітко виявляється певний взаємозв'язок між способом господарсько-культурної адаптації та напрямком еволюції комплексу знарядь праці представників окремих культурних традицій. Так, у випадку царинсько-рогалицької та гребениківської археологічних культур необхідність зміни характеру полювання призвела до використання геометричних вкладенів, які традиційно вважаються культуро визначальними для обох цих традицій. У випадку анетівської ранньомезолітичної культури та анетівського варіанту кукреку збереження негеометричної форми лінії розвитку кременевого інвентарю стало можливим в результаті принципової зміни як способу життя та системи розселення, так й внаслідок переходу до нових форм господарювання. Слід, втім, зауважити, що у даному контексті йдеться не про особливості морфології геометричних або негеометричних вкладенів, а про їхню наявність, переважання або відсутність у колекціях.

Загалом запропонований підхід до аналізу окремих археологічних культур степової зони сучасної території України епохи раннього голоцену підтверджує тезу про потенційну можливість розгляду особливостей шляхів адаптації груп населення до певних умов природно-ландшафтного середовища на рівні етнічних спільностей. Інтерпретуючи археологічну культуру мезолітичної доби як матеріальні рештки життєдіяльності окремих етносів, можна загалом погодитися з тезою про безпосередній зв'язок етнічної та екологічної історії регіону. Культуру етносу у даному контексті слід розглядати як специфічну форму освоєння конкретного простору, у якому відбувається життєдіяльність її носіїв.

Джерела та література:

1. Арутюнов С.А. Народы и культуры. Развитие и взаимодействие. / Сергей Александрович Арутюнов. - М., 1989. - 243 с.
2. Беляева В.И. Каменный инвентарь, традиции и среда эпохи верхнего палеолита / В.И. Беляева // Культурные трансляции и исторический процесс. - С.-Пб., 1994. - С. 38-48.
3. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы / Софья Станиславовна Березанская. - К., 1982. - 211 с.
4. Брайчевський М.Ю. Теоретичні основи досліджень етногенезу / Михайло Юлійович Брайчевський // Український історичний журнал. - 1965. - № 2. - С. 46-56.
5. Монгайт А.Л. Археологические культуры и этнические общности (к вопросу о методе историко-археологических исследований) / А.Л. Монгайт // Народы Азии и Африки. - 1967. - № 1. - С. 53-68.
6. Ричков М.О. Археологічна культура і ландшафт / М.О. Ричков // Археологія. - 1995. - № 4. - С. 95-110.
7. Смынтына Е.В. Проблема соотношения этнического и экологического в локальном своеобразии мезолитических культур Северного Причерноморья / Е.В. Смынтына // Локальные различия в каменном веке. - С.-Пб., 1999. - С. 162-165.
8. Фосс М.Е. О терминах “неолит”, “бронза”, “культура” / М.Е. Фосс // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. - 1949. - Вып. 29. - С. 33-47.
9. Dolukhanov P.M., Kozłowski S.K., Kozłowski J.K. Multivariate Analysis of Upper Palaeolithic and Mesolithic Stone Assemblages. / P.M. Dolukhanov, S.K. Kozłowski, J.K. Kozłowski. - Warszawa-Krakow, 1980. - 104 p.

Smyntyna Olena

**TO THE QUESTION ABOUT CONNECTIONS BETWEEN AN
ETHNOS AND A LANDSCAPE:
ARCHAEOLOGICAL DIMENSION OF THE PROBLEM**

Main approaches to the detection of connections between archaeological cultures of prehistoric times with certain type of natural landscape are considered in the current article. The author provides brief analysis of history of the discussion of this issue in Soviet archaeology and ethnology. It provides a background for conceptualization of a mechanism of interpretation of Mesolithic archaeological cultures as materialized displays of livelihood activities of certain ethnoses. In particular, subsistence strategy and mode of life of all inhabitants of Steppe Ukraine on the Pleistocene-Holocene boundary displays certain common traits (general decrease of population density, disintegration of huge communities and domination of short-term sites with no clear cultural layer etc.). However, detailed analysis of livelihood strategies of representatives of certain flint-knapping traditions opens possibility to reveal clear peculiarities of their adaptation to certain natural landscape which they traditionally explore. As the result, it became possible to conclude, that culture of an ethnos in this context could be interpreted as specific form of exploitation of certain landscape, which is used to be explored as their traditional living space.

Keywords: *ethnos, archaeological culture, Mesolithic, Steppe Ukraine*

УДК 291.37

Сохан Леся

РИЗИ СВЯЩЕНИКА ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЦЕРКОВНИХ ПРАЗНИКІВ

У даній статті описано церковні обрядові свята та їх почитання у церковному році. Згідно праздничної традиції священник на Службі здійснює ряд обрядодій, які притаманні церковній традиції свята. Поряд з обрядом основним атрибутом виступають і ризи священника, які змінюються в барві кольорів, та персонально відповідають основним дванадцятьом празникам року. Проведене дослідження дає нам пояснення празнику та його виконання згідно церковного канону з традиційними елементами, які виражені в святкуванні празників.

Ключові слова: *барви риз, священник, празники, церква.*